

جهانی شدن و دین

○ مهدی مهدوی

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش‌های اجتماعی دانشگاه تهران

چهارمین کنگره دین‌پژوهان کشور با عنوان «دین و جهانی شدن: فرصت‌ها و چالش‌ها» ۱۸ اردیبهشت ۱۳۸۲ در شهر قم برگزار شد. مباحث نشست‌های مقدماتی و استانی کنگره در قم، شیراز و مشهد در سال ۱۳۸۱ برگزار شد که مباحث مقدماتی در کتابچه‌ای با عنوان «جهانی شدن و دین: جهانی‌گرایی و جهانی‌سازی» توسط دبیرخانه دین‌پژوهان کشور در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسید؛ ابتدا به مباحث این نشست‌ها می‌پردازیم سپس به ده مقاله‌ی چاپ شده در دفتر اول کنگره نظری می‌افکنیم.

اولین نشست با عنوان «دین و حکومت جهانی موعود» در قم برگزار شده است. در ابتدا مدخلی از محمدجواد صاحبی دبیر شورای برنامه‌ریزی دین‌پژوهان کشور به چاپ رسید که اهداف نشست را تشریح می‌کند. سعید معیدفر با مقاله‌ی «جهانی شدن و چگونگی سیر از کثرت به وحدت»، سیدعبدالقیوم سجادی با مقاله‌ی «حکومت جهانی اسلام و جهانی شدن»، نجف لک‌زایی با مقاله‌ی «نکته‌هایی درباره‌ی جهانی شدن» و علی رضا صدرا با مقاله‌ی «جهانی شدن: اسلام و مهدویت» دیگر سخنرانان نشست قم بودند.

نشست بعدی با عنوان جهانی شدن و ارزش‌های دینی در آذر ۱۳۸۱ در شیراز برگزار شد. «مدرنیسم و جهانی شدن» از سعید رحیمیان، «احتمالاتی در باب جهانی شدن» از مسعود سپهر، «جهانی شدن و ارزش‌های دینی» از محمدرضا دهشیری و «جهانی شدن و ادیان الهی» از زاهد زاهدانی عناوین سخنرانی‌های شیراز بود.

نشست مشهد در دی ماه ۸۱ برگزار شد. عنوان این گردهمایی «دین و جهانی شدن: فرصت‌ها و چالش‌ها» بود. «اسطوره‌های روبین‌تنان در تهاجمات فرهنگی» از بهرام طوسی، «فرآیند جهانی شدن» از سعید معیدفر «جهانی‌سازی و تهاجم فرهنگی» از محمدحسین پژوهنده و «دیدگاه‌ها درباره‌ی جهانی شدن» از علی رضا باوندیان؛ عنوان سخنرانی‌هایی است که در نشست مشهد ارائه شد.

قبل از پرداختن به مقالات کنگره‌ی اصلی نکاتی در مورد نشست‌های

○ جهانی شدن و دین؛
فرصت‌ها و چالش‌ها
○ دبیرخانه دین‌پژوهان کشور
○ ۱۳۸۲، ۳۵۱ صفحه، ۱۰۰۰ نسخه

○ جهانی شدن و دین؛
جهان‌گرایی و جهانی‌سازی
○ دبیرخانه دین‌پژوهان کشور
○ ۱۳۸۲، ۱۳۴ صفحه، ۱۰۰۰ نسخه

مقدماتی ذکر می‌شود. اکثر سخنرانی‌ها شباهت کمی به یک سخنرانی علمی داشته و بعضی به خطابه و وعظ نزدیک بوده‌اند. سخنرانان در محتوای سخنرانی‌های خود به صورت همزمان به جهانی شدن و دین نپرداخته‌اند. یا به دین توجه داشتند یا به جهانی شدن. البته به جز سخنرانی مسعود سپهر با عنوان «احتمالاتی در باب جهانی شدن» بخش‌هایی از سخنرانی‌ها در ذیل می‌آید:

«برای تفهیم عقل ابزاری و فرهنگ ابزاری باید یک فرهنگ و اندیشه فرا ابزاری را چک کنیم که خود یک اندیشه انسانی و متعالی است. غرب در حال حاضر در تولید آن در مرحله صفر قرار دارد، یعنی اصلاً قدرت اندیشه ندارد.» (ص ۴۳)

«باید جوامع مدنی در تعامل با ملت‌ها و دولت‌ها باشند. اگر ما بتوانیم یک تعادل و توازنی بین این سه برقرار کنیم براساس فرمول $g = \sqrt{2}gt^2 + v.t$ خواهیم توانست سرعت عمل بیشتری را داشته باشیم و جرم و وزن بیشتری را در جامعه بین‌المللی داشته باشیم.» (ص ۷۴)

کنگره‌ی اصلی «جهانی شدن و دین» در اردیبهشت ۱۳۸۲ برگزار شد. در دفتر اول چهارمین کنگره دین پژوهان ده مقاله به چاپ رسیده است که در ذیل به معرفی آنها می‌پردازیم.

اولین مقاله چاپ شده از علیرضا شجاعی‌زند عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت مدرس با عنوان «دین و جهانیته جهانی شدن، جهانی‌سازی و جهانی‌گرایی» است. مؤلف سعی کرده در ابتدا چهار مفهوم را که در عنوان مقاله آمده تشریح کند. سپس به ارزیابی و بررسی نسبت دین به طور عام و اسلام به طور خاص با این مفاهیم چهارگانه بپردازد.

جهانیت (Globality) «واقعیتی است مربوط به اشباع کمی جهان و افزایش ارتباط و بستگی آحاد و اجزای تشکیل‌دهنده‌ی آن به هم، در عین حال بدون شکل‌گیری «ذهنیتی» راجع به اوضاع جدید و رسوخ آن در باور بخش قابل توجهی از مردمان، به تحقق عینی خویش نمی‌رسد.»

جهانی شدن (Globalization) مربوط به ادبیات نظری است که در مورد جهانیت شکل گرفته است که «به تبیین علل و عوامل پدیدآورنده تحلیل فرایند و پیش‌بینی مسیر، جهت و غایت آن در گذشته و حال و آینده بپردازد.»

جهانی‌سازی (Globalizing) ادبیاتی که سطح تثوریک را رها کرده در سطح راهبردی به تشریح این پدیده می‌پردازد در جهانی‌سازی جای می‌گیرد و بالاخره جهانی‌گرایی (Globalism) ایدئولوژی مدافع راهبردهای مؤثر در تسریع فرایند جهانی شدن را گویند.

نویسنده در ادامه ادیان را از حیث محدوده‌ی جغرافیایی و اقلیمی که تحت پوشش داشته‌اند به چهار دسته ادیان محلی، ادیان قومی، ادیان ملی و ادیان جهانی تقسیم می‌کند.

از تقاطع چهار دسته دین فوق و چهار مفهوم ذکر شده یک ماتریس با ۱۶ مؤلفه به وجود می‌آید. رابطه‌ی بین دین جهانی اسلام با مفاهیم جهانیت، جهانی شدن، جهانی‌سازی و جهانی‌گرایی در ادامه‌ی مقاله توضیح داده می‌شود. پدیده‌ی جهانیت برای آیین جهانی اسلام با توانایی زائدالوصفش در انطباق و همراهی با اقتضانات بیرونی بیش از آن که تهدیدکننده باشد، فرصت‌ساز است. اسلام با «جهانی شدن» از آن حیث که نظریه‌ای است، هیچ نسبتی ندارد. مهم‌ترین نقاط برخورد پدیده‌ی جهانی و اسلام همین جهانی‌سازی و جهانی‌گرایی است که بخش عمده‌ی مقاله به این مطلب اختصاص یافته است.

روندهای محتمل جهانی شدن در هویت، همبستگی اجتماعی، اقتصاد، توسعه، دموکراسی جهانی، عدالت، بازار و مسئولیت‌پذیری مورد توجه مؤلف قرار گرفته است. چالش‌های پیش روی ادیان و به خصوص اسلام بدین گونه فهرست شده است: فرد در برابر جمع و در برابر نوع، فردگرایی صوری در برابر فردیت انسانی، نخبه‌گرایی و فراموش کردن عامه‌ی مردم، توجه به بیرون به بهای غفلت از درون، لطمه دیدن خودگردانی و دموکراسی، اضمحلال خانواده، هویت‌جویی، وحدت متکثر، مسأله توسعه، برابری طلبی، دولت حداکثری، مطالبه‌ی مشارکت، بنیادگرایی و...

«چالش دین و جهانی شدن» از سیدمحمد حسن حجازی دومین مقاله‌ی این مجموعه است. نویسنده در این مقاله سعی دارد که به معنای دو مفهوم دین و جهانی شدن بپردازد، وجوه گوناگون آن را مشخص کند، سپس با نگاهی به تفکر شیعی نسبت آن را با جهانی شدن نشان دهد. (ص ۶۹)

وی برای فهم مسأله، دین را به دوگونه‌ی کنش‌گر و کنش‌پذیر تقسیم می‌کند (ص ۷۷) دین کنش‌پذیر به پذیرش یا رد مظاهر مدرنیته مانند نهادهای سیاسی مدرن (مجلس، انتخابات و...) یا مفاهیم حقوقی - فلسفی چون آزادی بیان، مخالفان مذهبی، حقوق بشر، زنان و اقلیت‌های مذهبی می‌پردازد، دین کنش‌گر یکی از جلوه‌هایش بنیادگرایی است که نوعی کنش‌گری در برابر یکسان‌سازی فرهنگی و هویتی در سطح جهان به شمار می‌رود. (ص ۷۸)

عناصری مانند عقلانیت، اجتهاد، نظریه‌ی فطرت، عدالت، جهاد، مهدویت

پدیده‌ی جهانیت برای آیین جهانی اسلام

با توانایی زائدالوصفش در انطباق

و همراهی با اقتضانات بیرونی

بیش از آن که تهدیدکننده باشد، فرصت ساز است

برخی مفاهیم پویا مانند «آرامش و معنویت»

و «ارزش‌های ثابت اخلاقی» در همه‌ی ادیان وجود دارد

که در جهان مدرن نیز انسان به آنها نیاز دارد

تئوری ولایت فقیه، فرازمان و مکان بودن پیام تشیع، شیعه را به لحاظ تئوریک به دینی کنش‌گر تبدیل می‌سازد. (ص ۸۷-۸۴)

مقاله‌ی سوم از مجید موحد عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز با عنوان «رویکرد جامعه‌شناختی به فرآیند سکولاریزاسیون در عصر جهانی شدن» است. سؤال محوری و اصلی مقاله در مورد جایگاه دین در جوامع جهانی شده است. فرآیند مدرن‌سازی در جوامع با عناصری مانند عقلانیت، فردگرایی، تکثرگرایی دینی، شهرت‌بینی و صنعتی شدن همراه است که اینها خود از عوامل مؤثر بر فرآیند دنیوی‌سازی در دنیای مدرن‌اند.

عده‌ای از نظریه‌پردازان عوامل درون دینی و برخی مانند ویلسون و هابرماس عقلانیت خارج از سنت مسیحی مانند رشد علم و دانش و روش‌های علمی را مؤثر بر دنیوی‌سازی می‌دانند. (ص ۱۰۳)

منتقدان نظریه‌های سکولاریسم با بروز و گسترش جنبش‌های مذهبی و بنیادگرایی دینی این نظریات را فاقد توانایی برای تحلیل پدیده‌های مذهبی می‌دانند. (ص ۱۰۵) و فرمول‌بندی جدید تئوریکی پیشنهاد می‌کنند که به عنوان تئوری‌های نئوسکولاریسم مشهور است.

نویسنده در بخش سوم مقاله، جهانی شدن و سکولاریزاسیون را در کنار هم مورد بررسی قرار می‌دهد (رشد فردگرایی در جریان جهانی شدن می‌تواند به عنوان یکی از راهکارهای تقویت سکولاریزاسیون در عصر جهانی محسوب گردد. از سوی دیگر فردگرایی در ارتباط با مذهب خود نیز زمینه‌ساز ایجاد یک

مناسب بود نام چهارمین کنگره به «جهانی شدن

و دین اسلام» تغییر می‌یافت

چون مقاله‌ای درباره‌ی رابطه‌ی جهانی شدن

با سایر ادیان به صورت مستقل در کنگره

ارائه نشده بود

جهانیت (Globality) واقعیتی است

مربوط به اشباع کمی جهان و افزایش ارتباط

و بستگی آحاد و اجزای تشکیل‌دهنده‌ی آن به هم

تکثرگرایی دینی می‌گردد که این تکثرگرایی با فرآیند سلب تمرکز مذهبی و لغو انحصار یک سازمان بر امور مذهبی، در تقویت روند دنیوی‌سازی مؤثر واقع می‌گردد. تکثرگرایی دینی، هم از فردگرایی تأثیر می‌پذیرد و هم فردی‌سازی دینی را تشدید می‌نماید» (ص ۱۱۰) نظریه‌ی مقابل سکولاریزاسیون نظریه‌ی خصوصی‌سازی دین است که نه مدعی حذف دین و نه مدعی فقدان تأثیر مذهب در حوزه‌ی عمومی زندگی است؛ با ایده‌ی خصوصی‌سازی، رشد روزافزون جنبش‌های مذهبی و بنیادگرایی تبیین می‌شود. هابرماس این دوران را دوران پست سکولاریسم می‌نامد. (ص ۱۱۱)

مقاله‌ی بعدی توسط جلیل مسعودی فر، عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور بجنورد با عنوان حفظ فرهنگ ایرانی - اسلامی در فرآیند جهانی شدن به رشته تحریر درآمده است؛ مؤلف پس از ذکر مقدمه‌ای به نقش و جایگاه اسلام در عرصه‌ی جهانی و نقش ایرانیان در عرصه‌ی جهانی می‌پردازد. وی در قسمت نتیجه‌گیری آورده است:

«اولاً مسلمانان نمی‌توانند در مقابل جهانی شدن بایستند زیرا توان مقابله با آن را در ایجاد نظامی و فرهنگی ندارند، ثانیاً گوشه‌گیری و انزواطلبی باتوجه به گسترش ارتباطات و پیشرفت رسانه‌های جمعی، نه ممکن است و نه منطقی. پس تنها راه‌حل، مشارکت فعال در جریان جهانی شدن است ضمن این که باید هویت دینی خود را حفظ کنند.» (ص ۱۳۳)

«سلام جهانی شدن» عنوان مقاله‌ی عبدالحمید آکوچکیان پژوهشگر علوم اسلامی حوزه علمیه قم است.

نویسنده در این مقاله به بررسی جهانی شدن و آینده‌ی جهان اسلام می‌پردازد؛ «از ویژگی‌های جهانی شدن کنونی این است که این روند در شرایطی اتفاق می‌افتد که پیشرفت‌های ما در کنترل یک تمدن الحادی است و در نتیجه فرهنگ الحادی نیز در حال گسترش است» (ص ۱۶۱) «موج فعلی جهانی شدن بی‌نهایت سریع، کلی و غیرمذهبی است» (ص ۱۶۲) مؤلف به تهدیدها و فرصت‌های ناشی از فرآیند جهانی شدن نیز نظری می‌افکند. در بخش انتهایی مقاله تحت عنوان «رویارویی» این سؤال را مطرح می‌کند: «برای دستیابی به یک نوزایی منطقی و فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در جهان معاصر اسلام و در وضعیت جهانی شدن، چه باید کرد؟ مسلمانان باید دریابند که اسلام یگانه راه‌حل موجود برای نجات تمدن جهانی است. ما باید ارزش‌های موجود در سنت‌های اسلامی خود را با روحیه‌ای فعال به حرکت درآوریم.» (ص ۱۶۹)

در مقاله‌ی «جهانی شدن و پویایی انتظارات از دین» از سیدکاظم سیدباقری این سؤال مطرح می‌شود که ادیان و به ویژه دین اسلام در دوره‌ی اجتناب‌ناپذیر و فراگیر جهانی شدن چه سرنوشتی خواهند داشت؟ به نظر او سه نگرش بدبینانه، خوش‌بینانه و خردورزانه درباره‌ی رابطه دین و جهانی شدن وجود دارد. مطابق نگرش میانه و خردورزانه برخی مفاهیم پویا مانند «آرامش و معنویت» و «ارزش‌های ثابت اخلاقی» در همه‌ی ادیان وجود دارد که در جهان مدرن نیز انسان به آنها احتیاج دارد.

پویایی در دین اسلام نیز با فطرت، اجتهاد و فهم مقتضیات زمان و مکان و آموزه‌های انعطاف‌پذیر و عقلانی به دست می‌آید.

هفتمین مقاله از سیدعبدالقیوم سجادی عضو هیأت علمی دانشگاه باقرالعلوم قم با عنوان «حکومت جهانی اسلام و جهانی شدن» است. در این نوشتار این سؤال مطرح می‌شود که جهانی شدن با حکومت جهانی اسلام چه نسبتی برقرار

عناصری مانند عقلانیت، اجتهاد، نظریه‌ی فطرت، عدالت، جهاد، مهدویت، تئوری ولایت فقیه، فرازمان و مکان بودن پیام تشیع، شیعه را به لحاظ تئوریک به دینی کنش‌گر تبدیل می‌سازد

نظریه‌ی مقابل سکولاریزاسیون نظریه‌ی خصوصی سازی دین است که نه مدعی حذف دین و نه مدعی فقدان تأثیر مذهب در حوزه‌ی عمومی زندگی است؛ با ایده‌ی خصوصی سازی، رشد روزافزون جنبش‌های مذهبی و بنیادگرایی تبیین می‌شود

می‌کند؟

سجادی پس از تشریح ویژگی‌های جهانی شدن مهمترین ویژگی‌های حکومت جهانی اسلام را این‌گونه فهرست می‌کند.

- ۱- پیشرفت برق‌آسای علوم
- ۲- توسعه‌ی اقتصادی به همراه عدالت اجتماعی
- ۳- حاکمیت جهانی (ص ۲۲۹-۲۲۵)

به نظر نویسنده «جهانی شدن دارای دو رویه‌ی ایدئولوژیک و تکنولوژیک است از نظر ایدئولوژیک نسبت جهانی شدن و حکومت جهانی اسلام را رابطه تعارضی و از نظر تکنولوژیک عدم تعارض و همراهی تشکیل می‌دهد» (ص ۲۲۱) «از تکنولوژی ارتباطی جهانی شدن می‌توان در راستای جهانی نمودن فرهنگ و تعالیم اسلامی بهره گرفت و منطق قدرتمند و سازگار با فطرت اسلام را در اکتاف عالم انتقال داد.» (ص ۲۳۶)

محمدجواد شجاعی شکوری نویسنده‌ی هشتمین مقاله با عنوان «دین در عصر جهانی شدن» است.

وی از سه منظر منتقدان و موافقان جهانی شدن و قرآن به فرجام دین می‌پردازد.

«بررسی فرآیند جهانی شدن و نگرش دین» از محمد حسین جوادی عنوان مقاله‌ی بعدی است. در ابتدا مؤلف به واژه‌شناسی جهانی شدن، تعریف آن، جهانی شدن و بحران معنا، جهانی شدن و دین جهانی می‌پردازد. شرکت‌های چند ملیتی، اخلاق جهانی، تفاوت‌های ادیان، جهانی شدن یا بومی‌گرایی، عواقب منفی اقتصادی جهانی‌سازی، سیر تاریخی نگرش غرب به جهانی‌سازی و تحول آن، گفت‌وگوی تمدن‌ها، صلح جهانی، نسبت دین و خشونت، دین پژوهان، برابری و عدالت شرط صلح جهانی و چالش‌های میان جهانی شدن و ادیان از دیگر بخش‌های مقاله‌ی جوادی است. نویسنده بدون نتیجه‌گیری مشخصی مقاله‌ی خود را با جدولی از سهم ۴۰ کشور اسلامی در صادرات جهانی در سال ۱۹۹۵ به پایان می‌برد.

آخرین مقاله در دفتر اول از مصطفی جمالی با عنوان «نظام سرمایه‌داری، جهانی‌سازی و عرفی‌سازی» است. «در این نوشتار ابتدا نظام سرمایه‌داری مدرن فی‌الجمله مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس علل و راهکارهای نظام سرمایه‌داری در جهانی‌سازی مطرح می‌گردد و در آخر باتوجه به تجربه‌ی درونی نظام سرمایه‌داری از حیث عرفی‌سازی جوامع غربی [دین مسیحیت] راهکارهای پیشنهادی صاحبان فکر و اندیشه‌ی مدرن برای عرفی‌سازی جوامع دیگر مخصوصاً جامعه‌ی اسلامی ایران بررسی و سپس راهبردهای مقابله با این حرکت بیان می‌گردد.» (ص ۳۱۹-۳۲۰)

به نظر نویسنده دین اسلام به سبب ویژگی‌های خاص خود که همان «خاتمیت» و «جامعیت» است هیچ‌گاه مانند دین مسیحیت تن به عرفی شدن نخواهد داد. لازم است برای تحقق «تمدن اسلامی»، «حوزه‌های علمیه» در پی ایجاد «فقه کلان و توسعه»، «دانشگاه‌های اسلامی» در پی تولید علوم انسانی و تجربی مبتنی بر جهان‌بینی جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی متخذ از دین باشند و همچنین «نظام اجرایی» هم، «مدل‌های توسعه سیاسی، فرهنگی، اقتصادی» جامعه‌ی اسلامی را حول محور غلبه‌ی اسلام در درگیری با نظام مادی جهانی ارائه دهد. اگر این سه نهاد به وظایف خود عمل نکنند قدرت معماری «تمدن اسلامی» از جامعه اسلامی سلب می‌گردد.

چون در اینجا قصد نقد مقالات کنگره را نداریم فقط به صورت گذرا نکاتی که در اکثر مقالات مشترک است ذکر می‌شود.

۱. مناسب بود نام چهارمین کنگره به «جهانی شدن و دین اسلام» تغییر می‌یافت. چون مقاله‌ای درباره‌ی رابطه‌ی جهانی شدن با سایر ادیان به صورت مستقل در کنگره ارائه نشده بود.

۲. در مقالات این مجموعه - به جز مقاله‌ی مجید موحد - استفاده‌ی بسیار اندکی از منابع خارجی به عمل آمده است و این سطح علمی مقالات را کاهش می‌دهد. رجوع به منابع خارجی با توجه به تازه بودن بحث جهانی شدن، به غنای مطلب و اشراف بر ابعاد مختلف موضوع کمک می‌کند.

۳. از منابع فارسی موجود در این زمینه نیز استفاده بهینه‌ای نشده است. کتاب سه جلدی عصر اطلاعات نوشته‌ی کستلز منبع فوق‌العاده خوبی برای فهم پدیده‌ی جهانی شدن است که هیچ‌کدام از مقاله‌ها در کتابنامه به آن ارجاعی نداده بودند.

۴. دبیر شورای برنامه‌ریزی کنگره در مقدمه‌ای که در ابتدای دفتر اول نگاشته است، از نویسندگانی که به هردلیلی مقاله‌ی آنها چاپ نشده عذرخواهی کرده‌اند.

چنین اتفاقاتی در ساختار علمی معیوب کشور ما رخ می‌دهد. اولاً در هر کنگره‌ای از واجدین شرایط نگارش مقاله دعوت به همکاری به عمل می‌آید. ثانیاً با نگارش چکیده‌ی مقاله و باتوجه به سوابق علمی نویسنده نگارش یا عدم نگارش مقاله به فرد اعلام می‌شود.

ثالثاً پس از تهیه مقاله، شورای برگزارکننده کنگره مجوز چاپ مقاله را در کتاب کنگره می‌دهند. این روال در اکثر سمینارها و کنگره‌های علمی در سراسر جهان رعایت می‌شود. اگر ناشری خواست کتابی را برای بازار نشر از مقالات ارائه شده تهیه کند در اینجا گزینش صورت می‌گیرد و مقالات با کیفیت به چاپ می‌رسد. در چنین کنگره‌هایی به نظر درست نمی‌رسد که پس‌از طی شدن مراحل سفارش و تدوین مقاله، از چاپ آن در کتاب کنگره خودداری شود.